

f. franciscus

works of mercy

Voorwoord door **frank hoenjet**

Hoofd conservator Gemeentemuseum Helmond

In 1989 stond ik voor het eerst oog in oog met het werk van F. Franciscus. Het was tijdens de introductie van enkele kunstenaars bij Galerie Flatland in Utrecht. Omdat ik het geluk had er iets over te mogen schrijven voor het Utrechts Universiteitsblad, weet ik waarom die eerste kennismaking zo bijzonder was. Ik zag een voorstelling van de *'Drie Gratiën'*, die nogal lelijk waren en die moeite deden om hun ranke lichamen te voegen in een bevallige pose. Zo had ik een klassiek thema nog nooit verbeeld gezien.

Typend voor Franciscus was toen al de vrijheid in de keuze van een stijl, het plezier om per definitie mooie vrouwen lelijk te maken en het gemak waarmee hij het menselijk tekort verbeeldt. Franciscus kopieert weliswaar de gebaren en houdingen van grote Italiaanse of Noord Europese meesters uit de Renaissance, maar hij plaatst zijn herschapen personages in een hedendaagse maatschappelijke setting.

Wanneer ik dit schrijf, bereid ik zijn tweede solotentoonstelling in het Gemeentemuseum Helmond voor. Ik zou zoveel meer over zijn werk kunnen vertellen, maar de ruimte is hier beperkt. Franciscus brengt in de onderhavige expositie de *'Zeven Werken van Barmhartigheid'*, zoals beschreven in het Evangelie van *Matteüs*, voor het voetlicht. Ieder werk van barmhartigheid krijgt bij Franciscus een groot schildersdoek toebedeeld: 'de hongerigen voeden', 'de dorstigen laven', 'de vreemdelingen herbergen', 'de naakten kleden', 'de zieken verzorgen', 'de gevangenen bezoeken' en 'de doden begraven'.

Is het toeval dat net in deze dagen in een aantal Europese steden, waaronder Amsterdam, het zogeheten *'Handvest van Compassie'* (Charter of Compassion) is gepresenteerd? De Britse publiciste (en ex-non) *Karen Armstrong* gaf de aanzet tot dit interreligieus manifest, dat onderschreven wordt door belangrijke vertegenwoordigers van de drie wereldgodsdiensten: *christendom, jodendom en islam*. Volgens *Armstrong* delen deze religies de gulden regel "Wat gij niet wilt wat u geschiedt, doe dat ook een ander niet".

In *Armstrong's* optiek betekent religie: in actie komen, het egoïsme ontstijgen en mededogen betonen met anderen. Kunst kan die daden van barmhartigheid tot uitdrukking brengen, omdat ze net als religie gevoed wordt door verbeelding en intuïtie. Compassie moet volgens *Armstrong* geoefend worden.

En Franciscus brengt die oefening meesterlijk in beeld. Net nu hebzucht ons in een wereldwijde economische crisis heeft gestort, wijst de kunstenaar ons de weg naar barmhartigheid en mededogen. De Zeven Werken zijn een waar magnum opus van deze oer-Hollandse schilder die een volstrekt eigen beeldtaal heeft geschapen.

Anderen veroordelen of minachten creëert uiteraard geen leefbare wereld. Franciscus' schildert ondertussen werken van barmhartigheid en andere doeken waarin wordt opgeroepen tot waardering van de ander. In sommige schilderijen verbeeldt hij het onbegrip voor minderheidsgroeperingen. Maar hij schildert ook voorstellingen van mensen die hen te hulp schieten. Daarmee biedt Franciscus ons zicht op een wereldgemeenschap die mededogen voorop stelt.

Ooit schreef ik dat Franciscus grote religieuze en kunsthistorische thema's op meesterlijke wijze op kamertemperatuur bracht. De laatste jaren schildert Franciscus belangrijke menselijke waardes zo subtiel, zo vol mededogen, dat wij met hem de wijde wereld in kunnen trekken om de goede daden in de praktijk te brengen.

De Reviaan F. Franciscus

Het verbaast me niet dat F. Franciscus geïnspireerd is door Italiaanse Maniëristen als *Pontormo*, *Bronzino* en *Beccafumi*. Het is evenmin vreemd dat Caravaggio en de Nederlandse caravaggist *Ter Brugghen* tot zijn inspiratiebronnen behoren. Dat hij refereert aan de modewereld en dat een aantal mooie mannen het inspiratietableau op zijn site siert, vind ik evenzeer logisch. Wat me echter wél verbaast is, dat er geen literatoren op zijn lijstje staan en, nog preciezer, dat iemand als *Gerard Reve* ontbreekt. Iedere keer als ik een werk van Franciscus zie, komen associaties met die auteur bij mij naar boven.

F. Franciscus is een verteller. Vaak beperkt hij zich tot scènes uit een verhaal en word ik uitgenodigd er mijn eigen geheel van te maken, aangespoord door zijn suggestieve beeldtaal of zijn halfverborgen vooruitwijzingen. Soms zet hij zijn verhaal letterlijk in de tijd uit door seriematig te schilderen of te tekenen. Zijn *'Seven Works of Mercy'* (2007- 2009) zijn daar een goed voorbeeld van. Dan zijn de afzonderlijke werken hoofdstukken uit een thematisch samenhangend boek.

Zijn tekeningen en schilderijen lijken realistisch, maar daarin toont hij zich een reviaanse duivelskunstenaar. Dat realisme is een geraffineerde vorm van schijnrealisme. Hij speelt met de kijker, zoals *Gerard Reve* voortdurend zijn lezer op het verkeerde been zette. Anachronismen en eigentijdsheden wisselen elkaar af. De eettafel uit *'Feed the Hungry'* herinnert aan die van *Pontormo*, maar *Christus* en zijn bebaarde discipelen hebben plaatsgemaakt voor drie modieuze mannen met baard. De zich voor alles en iedereen ontfermende Mariafiguur, zoals veel voorgangers die verbeeldden, wordt in *'Shelter the Homeless'* van Franciscus een soort *Jomanda* die haar gastvrije mantel zowel openstelt voor een hoogblonde vrouw die met een getinte man danst als voor twee dansende mannen in rokkostuum. Zoals *Reve* in zijn stijl platte woorden afwisselde met verouderde plechtstatigheid of stadhuisaal, zo mengelmoest Franciscus beeldtalen.

Kunstenaar en schrijver hanteren een dunne scheidslijn tussen ernst en ironie. Beiden nemen hun thema's op zich serieus en putten uit serieuze, vaak religieuze bronnen, maar in de uitwerking ervan kunnen ze het niet laten humor te laten doorschemeren of de kijker/lezer ronduit op de hak te nemen. F. Franciscus laat bijvoorbeeld de dorstigen laven door een onschuldige jongedame met een ernstige blik. Uit haar mand steken echter twee champagneflessen. Zijn 'gevangene' in *'Visit the Prisoners'* is een konijn, met een roze strik, dat uit de hoge hoed van een zwarte goochelaar komt.

Reve maakt in zijn *'Tien Vrolijke Verhalen'* van de *Kerstman* een vermomde lustmoordenaar en in het verhaal 'Brief aan mijn Bank' laat hij *God* als een ezel terugkeren op aarde om vervolgens met hem naar bed te gaan.

Verschillen zijn er ook.

Gerard Reve werd in zijn romans en in zijn publieke optredens steeds nadrukkelijker de homoseksuele schrijver. Franciscus strooit zijn geaardheid veel subtieler door zijn werk. Bovendien hanteert hij ook daarbij een licht spottende toon. De hang naar kerstkaartenschoonheid, goedkoop vermaak, uitgesproken lichaamstaal en andere campachtige eigenschappen van de cliché homoseksueel weet hij te verwerken in en te verbergen onder een vorm van maniërisme die gebruikelijk was in de kunst van de zestiende eeuw. *Reve* is in al zijn boeken nadrukkelijk zelf aanwezig. Franciscus maakt zichzelf ondergeschikt aan het thema dat hij wil uitdragen of het verhaal dat hij wil vertellen. In die zin is hij eerder trouw aan het ideeën- en gedachtegoed van zijn vroege voorgangers, die zich wegcijferden voor hun Schepper of hun opdrachtgevers, dan aan veel eigentijdse collega's – kunstenaars én schrijvers - die vrijelijk hun persoonlijke problematiek etaleren.

F. Franciscus is een eigentijdse kunstenaar met een hang naar het verleden zoals *Gerard Reve* een eigentijdse schrijver was die er niet voor terugschrok conservatief te klinken.

rob perrée

(kunsthistoricus)

Schilderen is schrappen

Voor iemand die zich afficheert als rabiaat voorstander van hernieuwde aandacht voor *'Concrete Kunst'* ligt het niet voor de hand dat hij mee schildert aan een serie 'bijbelse taferelen' van F. Franciscus. Toch is het niet heel raar. Tot mijn 'bekering' tot de abstractie, eind jaren negentig, heb ik me namelijk vol overgave aan de figuratieve en realistische schilderkunst gewijd. Het werk van F. Franciscus bewonderde ik al in die dagen door de combinatie van een zorgvuldige ambachtelijke, bedachtzame werkwijze en een schijnbaar ongebreidelde fantasie. Een ironisch schilderij als *After Nature* zou ik graag zelf gemaakt hebben.

We kwamen elkaar jaren later tegen als lid van een tentoonstellingcommissie en Franciscus vertelde me dat hij bezig was aan een grote opdracht. Hij ging zeven monumentale schilderijen maken voor een bedrijf dat zich op internationale schaal bezighield met fondsenwerving en sponsoring. De *'Zeven Werken van Barmhartigheid'* had Franciscus bedacht als een toepasselijke reeks voor een moderne mecenas. De werken zouden verspreid worden over evenzoveel kantoren van het bedrijf.

Hij maakte zich zorgen dat hij het niet op tijd zou kunnen voltooien vanwege zijn tijdrovende manier van werken en beklaagde zich dat het met krijgen van assistentie niet wilde lukken. Wel had hij enkele malen geprobeerd samen te werken, maar de één had een te sterk eigen handschrift, de ander een te sterke eigen wil. Hij wist hoe ik ooit schilderde en dacht dat hierin wellicht een oplossing school. Op zijn verzoek wilde ik het wel eens proberen. Het was een heimelijk genoegen om na jaren, met een speciaal voor mij aangeschaft palet op de arm, weer de geur van olieverf op te snuiven. De samenwerking bleek een succes en een jaar lang stond ik geregeld een ochtend op Franciscus' sfeervolle atelier.

Er ontstond een soort taakverdeling. Ik schilderde vooral de eerste lagen, grisailles, grote vlakken en achtergronden. Meters maken noemde Franciscus dat. Ik schilderde iets gladder dan hij zelf zou doen. De laatste lagen en details bracht Franciscus aan waardoor het werk altijd de hand van de meester kreeg. Eigenlijk kwam deze werkwijze verrassend dicht bij mijn ideeën over concrete kunst. Ook nu vermeed ik een zichtbaar ego en handschrift. Ik voerde 'slechts' een idee uit en het hielp dat ik geen last ondervond van mijn ego. Zeker twee schilderijen moesten vrijwel geheel opnieuw geschilderd. Ik herinner me vele dagen werk aan een trompe l'oeil van een gouden lijst, totdat Franciscus tot de conclusie kwam dat de lijst moest verdwijnen.

Op een ander doek moest een berglandschap gewist. Slechts een kleine centrale figuur mocht blijven staan. Dat ik er weinig moeite mee had de gedane arbeid te vernietigen kwam ook doordat Franciscus altijd gelijk had; het werk werd er beter door. Het tekent het perfectionisme van Franciscus dat hij over ieder detail een uitgesproken verwachting heeft. Bloemen, blaadjes, grassprietten, van alles maakt hij eerst een schets of heeft hij voorbeeld en alles staat evenzeer ter discussie. Niet alleen schrijven, maar ook schilderen is schrappen, al zou je dat niet zeggen bij de eerste aanblik van Franciscus' voluptueuze schilderijen.

Aan onze samenwerking kwam een abrupt einde toen de opdrachtgever in financiële nood belandde. Dit geeft eens te meer aan hoe onzeker de private financiering van kunst is. De opkomst van het nieuwe mecenaat, van vermogende banken en op de beurs verzilverde aandelen, is even snel vertrokken als dat het is gekomen. F. Franciscus heeft de serie gelukkig als autonoom werk voltooid. Het is niet alleen een hoogtepunt in zijn oeuvre, de serie geeft op onvermoede wijze getuigenis van de actuele situatie in de kunst. Het is een troostrijke gedachte dat deze publicatie alsnog verschijnt, want ook de kunst zelf kan niet zonder barmhartigheid.

jan maarten voskuil

(beeldend kunstenaar)

Excelleren of met troep gooien?

f. franciscus en **erwin olaf** in gesprek

Ze ontmoetten elkaar in 1978 in een COC bar in Utrecht. Vanaf dat moment ontstond tussen Frans Franciscus en fotograaf Erwin Olaf een bijzondere relatie. Een die is gebaseerd op het recept van de geslaagde, lange vriendschap: hard met elkaar lachen, gemeenschappelijke interesses delen en, het allerbelangrijkste, dezelfde mate van gevoeligheid kennen. Ze houden elkaar graag een heldere spiegel voor. Over techniek, verslapping, ijdelheid, roem, eerlijkheid, lef, inhoud van het werk, de golfbewegingen in de kunst, wat is nu en wat niet. Als Frans midden jaren tachtig van de academie afkomt, heeft hij het tij mee als schilderen het hotste is wat je kan doen. Hij zwaait de scepter in Berlijn en prikt het vrije werk van Erwin met punaises in de muur. Erwin is als autodidact dan nog onder de invloed van *Mapplethorpe* en consorten, maar raakt geleidelijk in de ban van de knallende fantasie wereld die zijn vriend in het Duitse met verfstroken op het doek zet. Zo'n tien jaar later komt de geënceneerde fotografie op waarin Erwin met zijn eigen stijl gaat schitteren. Nu is Frans jaloers op dit geile medium. Geil gaat lastig samen met schilderkunst. Beiden leren elkaar de grillen van de art scene voor lief te nemen. Beiden staan achter het idee dat kunst betekenis moet hebben. En dat een kunstenaar het beste uit zichzelf moet halen en hierin moet excelleren. Of is dit ingegeven door hun wederzijdse '*James Last op klompen*' achtergrond? De vragen blijven komen, ongeacht waar ze in hun carrière staan, zoals ook blijkt uit dit willekeurig gesprek, hieronder, tussen Frans, de observator en Erwin, de teaser.

19.58 uur, 10 november 2010 – Amsterdam: bij Frans thuis.

erwin olaf

f. franciscus

'Ik heb nog een pornootje gemaakt. Twee dikke kerels die een man verkrachten en drie vrouwen die...'

'Ja, een stevig dik en een blubber dik. Die stevig dikke man had best een leuke lul en een permanente erectie. Porno gaat erom dat je erectie ziet.'

'Bedoel je echt dikke mannen?'

'Sure...Zeg, waar heb je je eten nou mee opgeschept? Toch niet met die kleine lepel?'

erwin olaf

'Ja, nou en? Wat is die pittigheid?'

'Als je in het *Prado* ziet wat die katholieken hebben geschilderd, is dat toch heel open hoor.'

'Nee, je bent gefascineerd door de christelijke cultuur.'

'Jij doet alsof je gevangen zit in die christelijke cultuur; dat voel ik niet bij jou. Je bent gevormd door de Nederlandse cultuur, goed, misschien zelfs meer ingebed in de protestantse dan de katholieke cultuur, maar je gelooft niet en je bent ook niet gelovig opgevoed.'

'Inderdaad. Je kijkt als buitenstaander naar de christelijke thematiek in de schilderkunst. Je bent op een *Caravaggio*-achtige manier bezig. Daarom moest ik in het *Prado* ook veel aan je denken. Ook *Velásquez* en *El Greco* maakten een kritische benadering van de werkelijkheid.'

'Je doet jezelf hier vreselijk tekort. Je bent niet alleen met vorm bezig.'

'Die poes van jou stinkt trouwens uit zijn bek.'

'Nee, dat is niet waar. Je bent altijd een dromer geweest. Je hebt ooit een schilderij gemaakt waarop jij televisie kijkt en *Robert De Niro* jou aan het fist-fucken is. Maar je gaf hem een draai; je wist niet of het gebeurde of niet; het had een surrealistisch element, iets...

f. franciscus

'Ik heb acht minuten aan de pepermolen gedraaid. Wist je dat de *Paus* 250 kunstenaars heeft uitgenodigd om met hem over moderne kunst in de *Sixtijnse kapel* gedachten uit te wisselen? Die rare man trekt natuurlijk mijn *Jezus* in travestie nooit.'

'In ieder geval tonen ze meer kritiek en zelfspot dan die hervormde gelovigen; die vinden het lekker om keihard tegen hun reet geschopt te worden. Over mijn werk hoor ik vaak dat ik religieuze kunst maak, maar daar ben ik het niet mee eens. Mijn werk gaat over christelijke cultuur, dat is anders. Ik ben een product van de christelijk cultuur.'

'Niet waar, Erwin, ik ben een product van christelijke cultuur! Wat heb ik nou van doen met de *islam* of het *Tibetaans boeddhisme*?'

'Nee, ik ben inderdaad absoluut niet gelovig. Mijn enige grote liefde is de schilderkunst, de Renaissance, vanaf *Giotto* tot vandaag.'

'Die dramatiek heb ik nodig. Als ik *Georges de la Tour* zie, let ik niet op de voorstelling. Ik zie alleen maar licht en vorm, niet wat er achter het schilderij schuil gaat. Ik laat mijn fantasie de vrije loop.'

'Nou, als ik zie hoe *Jan van Eyck* schilderde, met één snorhaar van een kat...'

'Hij heeft een versnelde schildklierfunctie. Nee, voor mij telt eerst de schilderkunst, dan pas het drama van het bijbelse verhaal dat ik naar het nu vertaal.'

'*Dali*-achtig. Ja, als je je fantasie niet gebruikt, kom je helemaal nergens.'

erwin olaf

'Je bent een *God* in je eigen wereld. Je hebt het canvas...'

'Inderdaad. Jij bepaalt wat op het canvas komt. Je laat je oren niet hangen. Het is dan ook niet waar mensen op zitten te wachten.'

'Maar dat portret heb ik van jou; dat is wat jij schildert. Ook de serie *Chessmen* is volkomen beïnvloed door jou.'

'Religieuze afbeeldingen heb ik eigenlijk nooit gefotografeerd. Dat is moeilijk te vertalen in fotografie.'

'Jawel, jawel...'

'Mijn serie *Grief* gaat over alleen zijn; over thuis op de bank zitten en naar huis willen.'

'Maar ik zou nooit een blote vrouw van *Rubens* of een b - of c - versie ervan kunnen fotograferen. Dan heb ik na drie dagen nog steeds kut met peren. Kitsch. Terwijl jij een mooie *Rubens* zo kan draaien dat er een maatschappelijke visie in zit. En dat ziet er wel interessant uit.'

'Klopt. Jij wist al heel gauw waar de valkuil van realisme zit, namelijk in de anatomie. Als een schilderij anatomisch klopt, is het niets.'

'Als je *Rineke Dijkstra*'s natte badpakje zou schilderen, huilebalkerij! Religie is moeilijk te fotograferen, erotiek moeilijk te schilderen.'

f. franciscus

'Ik moet mezelf wel een god in mijn eigen wereld vinden, anders kan je beter van de wereld afspringen.'

'Weet je nog dat je tegen me zei: "Frans, je schildert een vrouw met een plooirok! dat wil toch niemand zien?" Dat vind ik een prachtige uitspraak. Wist je dat het mijn meest gereproduceerde schilderij is? Kinderboeken, ansichtkaarten, you name it. Ik heb trouwens laatst die zwarte man van je gepikt uit je serie *Dusk*.'

'Dat vind ik lief. Ik weet zeker dat die invloed er is, maar...ik herinner me dat je mij je *Squares* opstuurde begin jaren tachtig. Die vond ik niet origineel genoeg. Ik prikte ze met punaises in de muur. Jij moest het natuurlijk helemaal in je eentje uitvinden, terwijl wij op de academie leerden alles los te laten. Maar toen je met die *Blacks* serie kwam, dacht ik: "wauw...wat is ie goed.'

'Ik heb de religie in de schilderkunst in het begin ook wel vanuit weerzin benaderd. Eén reden daarvoor is omdat ik homoseksueel ben. Pas heel geleidelijk kon ik meer open staan voor deze kunst. Zelfs in jouw werk kun je, als je goed kijkt, de christelijke thematiek eruit halen, maar dat geloof je waarschijnlijk niet.'

'Je bent namelijk helemaal niet bezig om te shockeren.'

'Nou, ik herken dat meteen. Rienus (de echtgenoot van Frans, red.) zegt dan gewoon 'rot dan op naar je atelier!'

'In dat opzicht heeft fotografie meer met realiteit te maken dan de schilderkunst.'

'Omdat je altijd met schilderkunst een soort abstractie krijgt, kan dat heel goed uitpakken met *Maria en kind*; seksueel wordt bij mij weer koddig.'

'Toch zou het moeten kunnen'.

erwin olaf

'Nou, wat let je! Wat zou er nou gebeuren als je met al je verkregen kennis blind op je fantasie zou afgaan; gooien met die troep.'

'Het is toch belangrijk! Dat late meesterwerken van de *Velasquez* en *Rembrandt* zijn slordig geschilderd en met hun ogen dicht!. Dat is wat je bij blijft als je in het *Prado* bent geweest.'

'Jij en ik weten exact wat als 'high art' wordt gezien. De vraag is of we dat willen maken, niet of we het kunnen. Dat willen we toch niet meer?'

'Het bindende element in ons werk is dat we allebei aan verhalende, of figuratieve schilderkunst en fotografie doen. We spijkeren geen drol op een plank...'

'We zijn en blijven beiden middenstandsjongens.'

'Dat blijft bij je.'

'Het is: kijk is wat ik kan.'

'Het is een tol.'

f. franciscus

'Dit zou niemand tegen me durven zeggen, weet je dat?'

'We doen veel te veel moeite. Jij ook. Op *Frieze Art* is alles als het ware in elkaar geknipt en getimmerd.'

'Als ik dat ga doen merk ik dat de kwaliteit achteruit gaat. Dan maar minder geld. Ik blijf voor kwaliteit kiezen. Het schilderen voel ik als een roeping, ook al moet ik ervoor ploeteren.'

'of leggen drie draadjes in een hoek. We willen graag laten zien wat we kunnen.'

'*Calvinisme*.'

'We zijn geen van beide opgevoed in een filosofisch milieu waarin over grenzeloze dingen gesproken wordt, maar met *James Last op klompen*.

'Het is niet zo lastig om het van je af te gooien; je moet er gewoon gebruik van maken. De meeste mensen zijn met *James Last* opgegroeid.'

'Ja, het is een gevecht.'

Colophon

Uitgever	Flatlandgallery Utrecht, Amsterdam, Paris
Schrijvers	Frank Hoenjet Rob Perrée Fiona van Schendel Jan Maarten Voskuil
Grafische vormgeving & beeldbewerking	Rienus Gündel
Scusescans	Krause Editions Artproductions
Drukwerk	Drukkerij Slinger, Alkmaar
Bindwerk	Abbringh, Groningen
Engelse vertaling	Jane Hall, Femme Vertaal
Distributie	Idea Books, Amsterdam

© 2010 Flatlandgallery Utrecht, Amsterdam, Paris
& F. Franciscus

ISBN 978-94-90503-03-1

Meer info over F. Franciscus op www.flatlandgallery.com
www.fransfranciscus.com

Gemeentemuseum Helmond

Voor u ligt een state of the art publicatie waarin mijn 'Zeven Werken van Barmhartigheid' tot in het einde der dagen tezamen bezichtigd kunnen worden. *De Flatlandgallery, het Fonds BKVB, het Materiaalfonds voor beeldende kunst en vormgeving, Dhr. en Mevr. van de Vooren* en het *Gemeentemuseum Helmond* zijn de barmhartige sponsors van dit kostbare drukwerk. *Rob Perrée*, befaamd kunstcriticus, *Jan Maarten Voskuil*, kortstondig assistent maar bovenal de snelst stijgende ster in de wereld van de schone kunsten op dit moment en *Frank Hoenjet*, conservator van één van de mooiste collecties moderne kunst in Nederland, zijn de barmhartige schrijvers die van dit boek een diamant maakten. *Fiona van Schendel*, columniste extraordinaire is de barmhartige editor van het gesprek dat speciaal voor dit boek heeft plaatsgevonden tussen *Erwin Olaf* en mijzelf. *Rienus Gündel*, grafische duivelskunstenaar, is de barmhartige vormgever van deze uitgave. Barmhartige medewerking verleende *Museum Catharijneconvent* Utrecht door het teruglenen van een van mijn werken uit hun collectie om ook van dit werk een supersonische scusescan te kunnen laten maken. Barmhartigheid pur sang kwam zomaar uit het niets van *Erwin Olaf* en van *Hester Carvalho*. Barmhartigheid avant la lettre was er van *Henk Smit*.

Dit boek draag ik op aan mijn ouders, barmhartiger vindt men ze niet op dees' aard.

Merci beaucoup!

f. franciscus